

TE, FIKİRDE,
İLDE, BİRLİK.
İSMAIL GASPİRALI

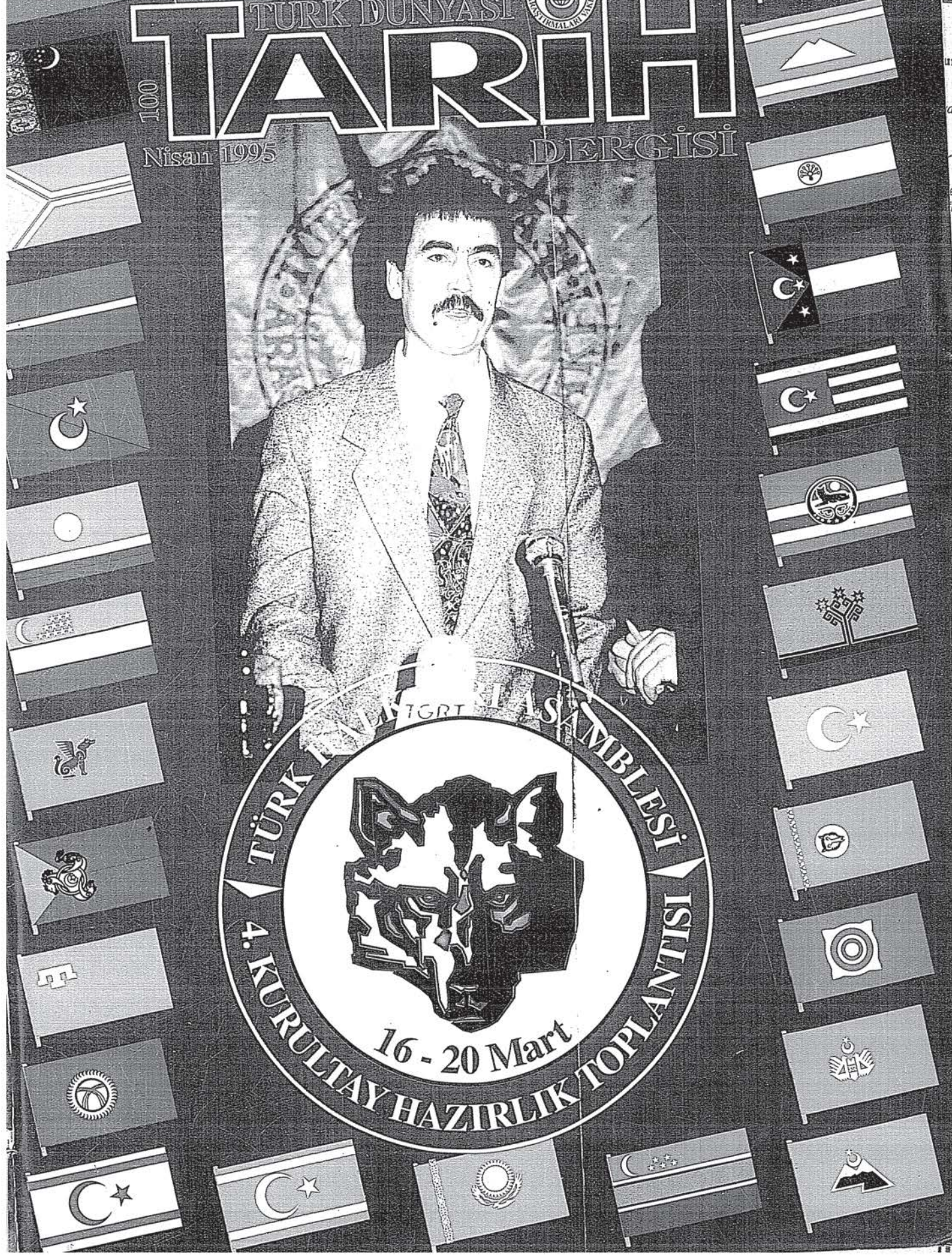
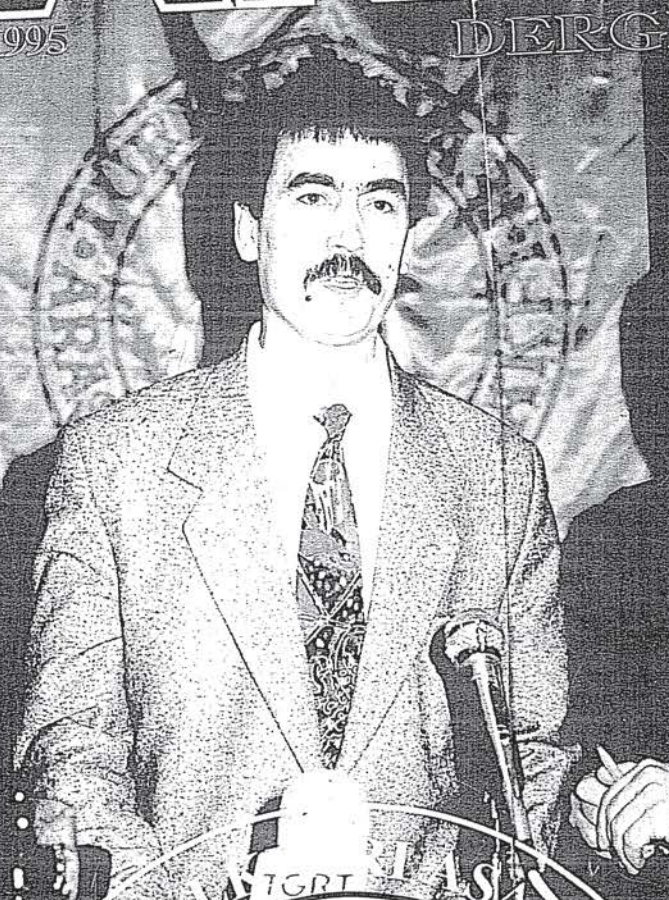
75.000 TL.

U-504

TÜRK DÜNYASI TARİH DERGİSİ

100

Nisan 1995

FAALİYETLERİMİZ

<i>Türk Dünyası Tarih Dergisi</i>	2
Türk Halkları Asamblesi IV. Kurultayı Hazırlık Çalışmaları Sonuç Bildirisi	
<i>Türk Dünyası Tarih Dergisi</i>	4
Türk Halkları Asamblesi IV. Kurultayı Açılış Konuşmaları	6
Orta Asya'da Eski Türk Şehirleri (Balasagun-Barshan)	
<i>Prof. Dr. Faruk SÜMER</i>	15
Abılay Han	
<i>Türk Dünyası Tarih Dergisi</i>	19
Alevi-Sünni Bütünleşmesi Niçin Önemli?	
<i>Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN</i>	20
Trablus, Bingazi, Bağdad, Musul, Yemen Gibi Merkezden Uzak Vilayetlerin İdaresi ve Oralarda Islahat Yapılmasına Dâir Safvet Paşa'nın Bir Arızası	
<i>Doç. Dr. Atilla ÇETİN</i>	27
Mehmet Hoca Çelebi	
<i>Akpars Abaydarof (Yuhma Mişsi) Çev. Metin YILMAZ</i>	28
Türk Dünyasına Hoş Geldin Macaristan	
<i>Dr. Ahmet Ali ARSLAN</i>	30
CUMHURBAŞKANLARIMIZ	
<i>Svetlana GORDEYEVA</i>	32
Polis Teşkilâtının 150. Kuruluş Yıldönümünde Türk Polis Tarihi -I-	
<i>Dr. İlhan AKBULUT</i>	34
Çeçenistan'daki Savaş Çuvaşistan'dan Nasıl Görünüyor?	
<i>Vecislav Timofeyev</i>	40
XII. ve XIII. Yüzyıllarda Türkmenlerin Bronz Paraları -II- (Meyyafarıkiyn Eyyübileri'nin paraları)	
<i>Jurgen Hoffmann-Heyden - Çev.: Aydın AYHAN</i>	42
Türk Sanatı'nda Koyun, Koç, Keçi Figürlerinin Sembolizmi	
<i>Yard. Doç. Dr. Yaşar ÇORUHLU</i>	52
İstanbul Sokak Adlarını Düzeltiniz!..	
<i>Aydil EROL</i>	61
Türk Dünyasında Geçen Ay	
<i>Aydil EROL</i>	61

Dergimiz Millî Eğitim Bakanlığı Talim, Terbiye Kurulu'nca eğitim ve öğretim açısından öğretmenlere tavsiye edilmiştir. (8 Mart 1995 tarih ve B.08.0.TTK.0.01.04.04/611.7/0946 nolu karar)

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

Adına Sahibi

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Müessese Müdürü

Saadet Pınar YILDIRIM

Yazı İşleri Müdürü

Recep TAŞDELEN

Dizgi

Selma TAŞAN - Tulay ŞEVİK

Necla ZEYREK - Ayşel ÇELEBİ

Grafik

Nazan KÜÇÜKCEZZAR

Tashih

Aydil EROL

Genel Dağıtım/Abone

Ayşe SEKER-GÜNGÖR

Satış

Bünyamin CELEP

İdare Merkezi

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

Belediye Sarayı Arkası

Ankara'dı Mehmed Efendi Medresesi

34471 Aksaray -İSTANBUL

Posta Adresi

P.K. 94 Aksaray-İSTANBUL

Telefonlar

(0212) 511 18 33 - 511 10 06

Belgegeçer : (0212) 520 53 63

Teleks: 30600 tdav-tr

Fiyatı

Sayıtı 75.000 TL.

Abone Bedeli/Yurtiçi: 750.000 TL.

Yurtdışı: 50 DM.

Posta Çeki - 141720

AYDA BİR YAYINLANIR

Baskı: ETAM A.Ş. Matbaa Testisleri
Tel: 0 (222) 236 00 51

Sevgili Okuyucular,

Türk'ün, ne mutlu Türk'üm
diyemeyenlerden başka düşmanı yoktur,
olsa da kıymet-i harbiyesi yoktur.

16 Mart'ta başlayan ve 4 gün ve gece kesiksiz, kesif bir çalışmayla devam eden, Türk Halkları Asamblesi 4. Kurultayının Hazırlık Toplantıları yukarıdaki cümleyle özellenebilecek bir sonuca ulaştı. Bu sayımızda bu çalışmalarla ilgili geniş, fakat özet bilgiler sunuyoruz. Hemen belirtelim ki, ne mutlu Türküm diyemeyenler için bütün Türk topluluklarının teşkilât başkanlarının kullandığı isim MANKURT'tur.

Bu sayıda büyük tarihçimiz Prof. Dr. Faruk Sümer'in eski Türk şehirlerinden Balasagun ve Barshan'ı tanıtan çok ilgi çekici incelemesini sunuyoruz.

Geçen ay Gazi Osman Paşa'da cereyan eden tertiplenmiş üzücü hadiseler üzerine, büyük sosyoloğumuz Prof. Dr. Orhan Türkdoğan'ın Alevi-Sünni bütünleşmesi konusunda tarihi boyutuna da geniş yer vererek yaptığı çok mühim tahlil ve terkiibi okuyacaksınız.

Tarihimizin çok önemli şahsiyetlerinden Safvet Paşa'nın bugünkü ihmallere de ışık tutacak bir arızasıyla, Çuvaşistan Türkleri'nin XVI. asırda Osmanlı Devleti emrinde çeşitli vazifeler yapan ve Mehmet Hoca Çelebi adını alan bir devlet adamının hayat hikâyesini zevkle ve ibretle okuyacağınızı tahmin ediyoruz. Belki de basınımda bu arıza ve bu devlet adamı ilk defa yer almaktadır.

Eselden beri Macarlarla Türkler arasında bir kan bağının olduğu bilinmektedir. Macaristan'a bizim dışımızdaki dillerde umumiyelle Hungarya (Huneli) denilmekte olduğunu da biliyoruz. Ancak Çin'de bulunan mezarlar Macarların aslının Türk olduğunu ve Türklerle aynı coğrafyada yaşaduktan sonra şimdiki bölgeye yerleştiklerini kesin şekilde göstermiş ve Macar Turancılarının haklı olduğunu ispat etmiştir. Bu son çalışmanın batı kaynaklarında yer alan sonuçlarını size tercüme ederek sunuyoruz.

Bu sayıda cumhurbaşkanlarımızda Çuvaşistan'ın genç cumhurbaşkanı Nikolay V. Fyodorov'u tanıtıyoruz.

Polisimizle ilgili bir tarih araştırması, polisimize ve okuyucularımıza geniş bilgiler verecektir. İki sayı devam edecek olan bu çalışmada devamlı değişen polis kıyafetleri de herhalde dikkatinizi çekecektir.

Türk Halkları Asamblesi başkanı Vecislav Timofey'in Dudayev'in yanına giderek yaptığı görüşmeyle ilgili nolları da kendi kaleminden sunuyoruz. Gülleler altında yapılan müllakat basının ulaşamadığı birinci kaynaktan bilgiler vermektedir.

Türkmenlerin bronz paraları ve sanat tarihimizde koyun, koç ve keçi figürlerinin işlendiği incelemeleri herhalde meraklıları sevinçle okuyacaklardır.

Dergimiz bundan sonra daha da olgun, dolgun ve cazip hale gelecektir.

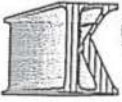
Selâm ve sevgiler...

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Koyun, Koç, Keçi Figürlerinin SEMBOİZMİ

Yard.Doç.Dr. Yaşar Çoruhlu

*M. S. Ü. Fen-Edebiyat Fak. Arkeoloji
ve Sanat Tarihi Böl. Öğretim Üyesi*

oç, koyun ve keçi İslâmiyetten evvelki devrede Türklerin ve çevrelerinde benzeri şartlarla yaşayan diğer toplulukların en önemli sembollerinden birisidir. Zaten bu hayvanlar yaylak-kışlak arasında gidip gelerek yarı-göçebé bir hayat tarzı yaşayan Türklerin başlıca besin kaynaklarını oluşturmaktadır.¹

Koyun İslâmiyetten evvel gök tanrıya kurban edilirdi.² Günümüzün şamanist topluluklarından Beltir'ler göğe kurban merasimlerinde beyaz koyun veya oğlak kurban ediyorlardı. Bu kurban töreninde evvela hayvanın bel kemiği kırılır ve sonra karnı yarıılır. Ağzı tıkalı olduğu halde hayvan bağırsa kurbanların makbul olduğuna inanılırdı.³

Göğe kurban törenlerinde, gösterişli olduğu için göğe yaraşır bir hayvan olarak kabul edilen koçlar da kurban ediliyordu. Meselâ Çinlilerin "*yabancı Gök tanrısının ayini*" dedikleri törende Tabgaçlar ak buzağı, koç ve at kurban ediyorlardı.⁴ Kalmuklarda bu kurban töreninin Türklerde de söz konusu olduğu anlaşılan ilginç bir şekli görülüyor. Gök koç veya koruyucu ruhun koçu olan bir beyaz koça kutsallık atfedilir ve yaşlanıncaya kadar hiç bir surette kendisine dokunulamazdı. Yünü kırkılamaz ve satılamazdı. Bu koç veya koyun yaşlandığı zaman, onun yerine geçecek bir koç veya koyun kutsanır ve yaşlı olan, komşuların da çağrıldığı bir şölende kesilerek yenirdi.

■ Türk Sanat Tarihi'nde koç, koyun ve keçi figürlerinin sembolizmi, diğer hayvan figürlerinin sembolizminin izlediği yolu ve karakteri tekrarlamaktadır.

Bu hayvanların sembolizmi İslâmiyetten evvelki devrede Gök-Yer-Su ve atalar dini ile Şamanizm ve Budizm gibi dinler veya inanışların etrafında şekillenmiştir. Koyun, koç ve keçiler Gök vasıflı, Yer'e kurban edilen, alplik sembolü (ongun), astrolojiyle ilişkisi bulunan hayvanlar idiler.

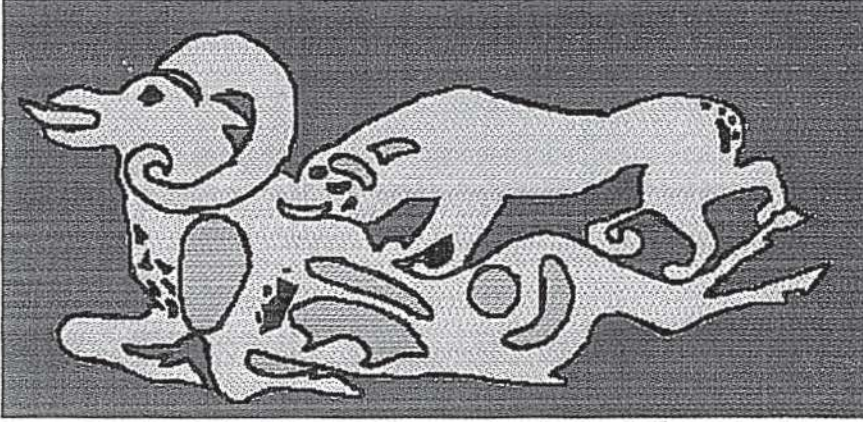
Koyun yenildikten sonra iskeleti bir sunak üzerinde yakılır ve derisi baş ve ayaklarıyla birlikte (bir sırığa) asılırdı.⁵

Bu son kurban töreninde ilginç olan husus koç veya koyunun ölümsüzlük sembolü olarak Gök tanrıya nispet edilmiştir. Çünkü yaşlanan koyun bir şölende yeniliyor ve sürekli olarak onun yerini bir başkası alıyordu. Belki de yaşlı koyunun iskeletinin yakılması sonucunda öteki genç koyunun onun küllerinden meydana geldiği ifade edilmek isteniyordu. Bu tam olarak açık değildir. Ancak kurban edilen hayvanın derisininin başı ve ayakları ile birlikte asılması (baydara) Türk topluluklarında yaygın bir davranış biçimidir ve kurbanın göğe sunulduğuna işaret etmektedir. Zaten beyaz koyun ve koçun hatta keçinin Gök sıfatıyla anılması,⁶ onun ilahi vasma işaret eden bir sembol olduğunu, hatta belki de Gök tanrının sembollerinden biri olduğunu gösteriyor. Nitekim ak geyiğin su ilahesine mensup olmasına karşın, dağ

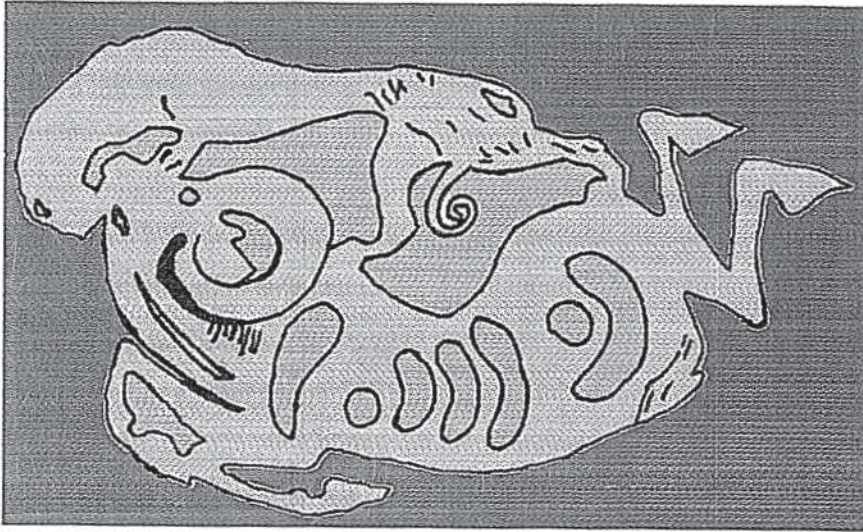
keçisi veya maral Gök veya Yer tanrısının hayvanı sayılıyordu.⁷

Anlaşılabacağı üzere koyun ve koç cinsinden hayvanlar yer tanrıya veya yer unsuruna da kurban ediliyordu. Türkler özellikle matem merasimlerinde öküz ve koç cinsi hayvanları canlı olarak yere gömerek kurban ederlerdi. Chou devri (M. Ö. 1050 - MS. 249) ve sonraki Çin devirlerinde göğe adanan hayvanlar yakılır, toprağa adananlar gömülürdü. Ancak nadir hallerde Yer tanrısına verilen kurbanın kanı toprağa akıtılırdı.⁸ Yer tanrıya kurban verilmesinin sebeplerinden birisi de toprağın verimliliğini arttırmak olmasıdır. Yer ve Gök tanrıya kurban Gök-türklerde de devam etmişti.⁹

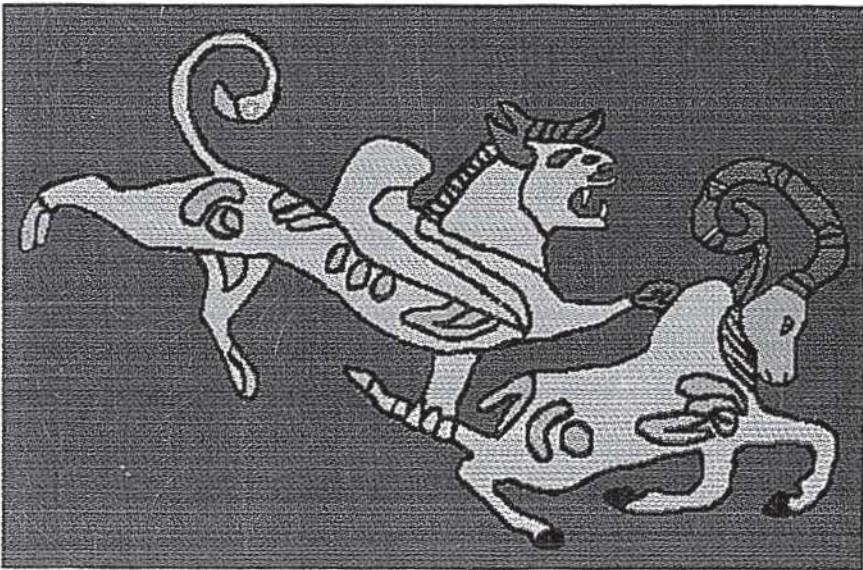
Koç veya koyun cenaze merasimlerinde ataların ruhlarına da kurban ediliyordu.¹⁰ Yine Chou devri kurban törenlerinde hükümdarlar bağlılıklarını göstermek amacıyla atalarına koyun kurban ederlerdi. Kurbanların başları, tarihi devirlerdeki Türk topluluklarının

Çizim 1a: Altaylardaki 2. Pazırık kurganından çıkarılmış (M.Ö. 4-3. yüzyıl) eyer örtüsül üzerinde, dağ keçisine saldıran kaplan

Çizim 1b: 1. Pazırık kurganından çıkarılan eyer örtüsül üzerinde, dağ keçisine saldıran kaplan

Çizim 1c: 1. Pazırık kurganından çıkarılan eyer örtüsül üzerinde arslan-grifonun dağ keçisine hücumu

Baydara'sına¹¹ benzer şekilde, tapınağın yüksek bir yerine asılırdı.¹²

Koyun şamanizmle ilgili çeşitli kuruyucu veya kötü vasıflı ruhlara (şerinden emin olmak için) da kurban ediliyordu.¹³

Koyunun Yer unsuru ile alakalı vechesi onun aynı zamanda hayvan mücadele sahnelerinde yenilen hayvan (kötülüğün, karanlığın, ayın, düşmanın vs. sembolü) olarak yer almasını gerektirmiştir. Aslında bu konu yerin Yer-altı vechesiyle ilişkilidir. Hayvan mücadele sahnelerinde dağ koyunu veya dağ keçisine en erken devirlerden itibaren rastlanır. Bunların en erken ve en güzel örnekleri arasında Pazırık kurganından çıkarılan sanat eserleri üzerindeki tasvirler zikredilebilir (çiz.1a-c).¹⁴

Kültigin kitabesinin doğu tarafındaki şu satırlar koyunun hayvan mücadelelerindeki yerini vurgulamaktadır: "... Tanrı güç verdiği için babam hakanın ordusu kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş."¹⁵

Bu husus Tibet'teki andlaşma törenlerinde de açıkça görülmektedir. Çin kaynaklarından Chi T'ang Shu / 196a, 1b'de Hsin T'ang Shu / 216a, 2a da bu konuda bilgi verilmektedir. Bu kaynaklardan ilkinde şunlar belirtilmektedir: "Tsan-pu (kral), senede bir defa memurlarıyla buluşarak yemin töreni yapardı. Yemin töreninde kurban olan koyun, köpek ve maymunun kesilmesi, şöyle olurdu: önce bacakları koparılır, sonra barsakları çıkarılarak öldürülür. Sihirbaz, Tsan-pu'nun emriyle Tanrı, Yer, dağlar, nehirler, güneş, ay, yıldızlar ilahlarına "eğer sadık kalbini değiştirerek başkaldırmak isteyen varsa, Tanrı onu bu koyun köpek gibi etsin (görsün)" diye bildirdi".¹⁶

Bu parçalardan da anlaşılacağı gibi sembolik hayvan mücadele sahnelerinin yenilen hayvanı olan koyun veya keçi aynı zamanda, güçsüzlüğün, zayıflığın da sembolü olmaktadır. İslamiyetten sonraki devreye ait Leyla ile Mecnun hikâyesi ile alakalı bir minyatürde dağ keçisinin Leyla'yı temsil edecek şekilde tasvir edilmesi bu bakımdan ilgi çekicidir (çiz. 2).¹⁷ Ancak dikkat edilirse Göktanrı'nın, güç ve

kuvvetin, yiğitliğin sembolü olan koç bu konuyla ilgili olarak ele alınmaktadır.

Göktanrı ve özellikle atalar ile ilgili olan sembolizmine bağlı olarak koç, koyun ve keçi (dağ keçisi) figürlerinin ataların sembolü olan birer töz veya tanrı sembolü olan ongun olduklarını görüyoruz. Koç ongunu evelden beri Kem ırmağı kıyılarında gelişen ve özellikle Kagnılı boylara atfedilen Tagar kültürünün sembolü idi. Bu ongunlar sonra damga, piktogram ve fonogram haline gelmiştir¹⁸ (çiz. 3). Tagar kültüründen Göktürk devletinin kağanlık arması sayılan dağ keçisi damgasına kadar olan gelişimi gösteriyor. Bu levhadaki tasvirlerin çoğu kaya resimlerinden alınmıştır.¹⁹

Böylece bu hayvanların ongunları zamanla bir hukuki sembol durumuna yükselmiş olmalıdırlar. Nitekim koç, koyun, Kun ve Kunlu kelimelerinin Hun ve Hiung-nu isimlerinin asılları olabileceği ileri sürülmüştür.²⁰ Ayrıca Kültigin kitabe taşının bir yüzünde görülen ve dağ keçisi olarak kabul edilen şeklin Göktürk kağan arması (damgası) olduğu ileri sürülmektedir. E. Esin bu konuyu, Proto-Türk devrinden itibaren gelişimini takip ederek araştırmış ve Türk Kosmolojisi adlı iki büyük makaleden meydana gelen kitabında yayınlamıştır.²¹ (çiz. 3) İslamiyetten sonraki devirlere, hatta günümüze kadar koyun ve keçi adı taşıyan devlet, boy, kabile ve aşiretlerin bulunuşu bu hayvanların hukuki bir sembol olduğunu teyid etmektedir.²² Bu husus aynı zamanda bu hayvanların devlet ve hükümdarlık sembolü olabileceğine de işaret etmektedir.

Bu konuda dikkati çeken bir husus da Şecere-i terakime'de yer almaktadır. Burada koyun etinin paylaşılmasının toplumdaki sosyal mevkiye göre yapıldığını görüyoruz.²³ Ayrıca söz konusu olduğunu söylediğimiz Gök Teke terimi, sürüyü idare eden tecrübeli teke manasında ele alınırsa yönetici sembolü olarak düşünülebilir.²⁴

Çalışmamızın bu kısmında dağ keçisi üzerinde biraz durmamız gerekmektedir. Aslında dağ keçisini ifade eden Sıgun kelimesi aynı zamanda ge-

Çizim 2: Hamse-i Nizami'den minyatür.

Buhara'da yapılmıştır. St. Petersburg Saltykov-Shchedrin Public Library. Env. PNS. 272. Mecnun'u Leylâ'nın çadırında iken gösteren minyatürde arslan Mecnun'u, dağ keçisi ise Leylâ'yı temsil ediyor.

yikle ilgili bir kelimedir ve çoğu kez Sıgunkeyik şeklinde kullanılır.²⁵ Zaten dağ keçisi alelade bir keçiden ziyade bir geyiğe benzemektedir. Dağ keçisi veya koyunu uzun kıvrık boynuzlarıyla bir koçun başına ve bir geyiğin vücuduna sahiptir.²⁶ Bu şekliyle dağ keçisi tasvirlerine Orta Asya'da en erken devirlerden itibaren kaya resimlerinde rastlanmaktadır (çiz. 4 a-b).²⁷ Bu resimler çoğu kez av kültürü ve sembolizmine işaret etmektedir. Bu çeşit hayvanların Gök-Yer-Su unsurlarıyla ilgili bir sembol olmasının kökleri de aslında av kültüründe yatmaktadır.

Mireli Seyidof'a göre keçi ongunu birçok Türk kavminin mitolojisinde, efsanevi masallarında yer alır. Süt veren keçinin tabiatın dirilişinin işareti olduğunu, Türk kavimlerinden Kaçın'lerin, keçi ongununun insanları kötü ruhlardan koruduğuna inandıklarını söyleyen Seyidof, Türkmenlerin keçinin boynuzunu mukaddes saydıklarını belirtmektedir.²⁸

Bütün bunlar bizi koç, koyun, keçi ile ilgili gelenekler ve tasavvurların aslında daha eski olan geyik ile ilgili tasavvurların devamı olduğunu gösteriyor. Henüz Hun (Hsiung-nu) veya Türk konusunun gündeme gelmediği

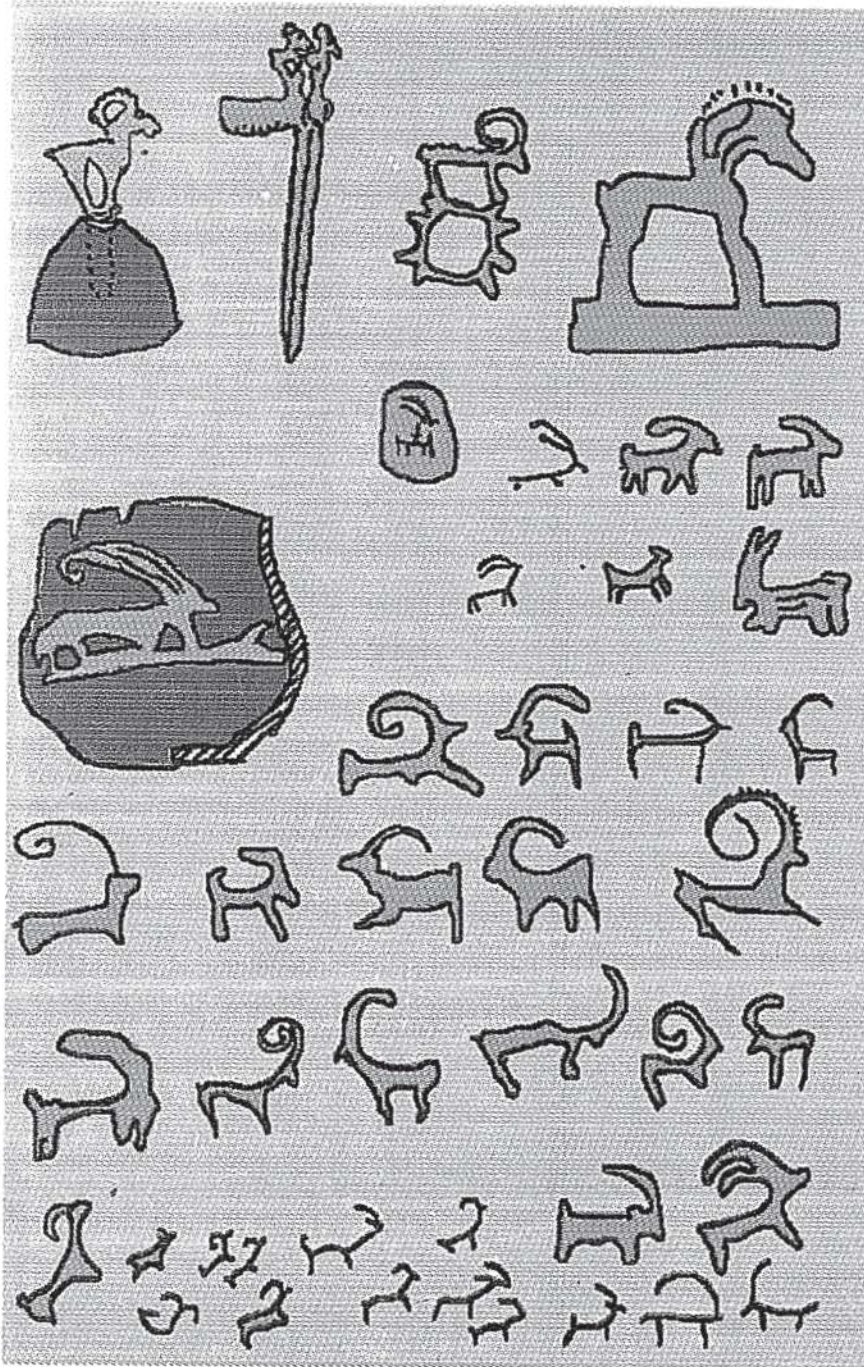
çok erken devirlerde Türklerin atalarının, Ren geyiği kültürünün hakim olduğu daha kuzey bölgelerde oturduğunu var sayarsak,²⁹ bu görüşümüzün doğruluk payı artacaktır.

Koç kavimlerin türeyiş efsanelerinde yer almaktadır. Bu efsanelerde koyundan türeme de söz konusudur. Bu metinlerde koç veya koyun ata sembolü veya türeme sembolüdür.

Bu efsanelerden birinde, iki buğday tanesinden dolayı hamile kalan ve iki çocuğu olan bir kadının kocası, mallarını eşit olarak üç oğlu arasında böler. Yalnızca bir deve ile koç açıkta kalır. Deve adamın öz oğluna, koç da ortanca çocuğa verilir. Ve bundan sonra deveyi alan çocuktan türeyenlere Tölös, koçtan türeyenlere ise Koçkar denilir.³⁰

Altaylardaki Yuttı kabilesi ise doğrudan doğruya bir koyundan türemiştir.³¹

Dağ keçisi ayrıca dağ sembolizmi ile ilgilidir. Özellikle Taoizm'de bu konuya işaret eden bir kutlu dağ efsanesi vardır. Efsaneye göre, bu dağda Türkçe olarak Sıgun otu denilen bir ot yetişiyordu. Rahipler ve bu dağda bulunan hayvanlar, Sıgun otunu veya yine burada yetişen, şeftali, elma, nar

Çizim 3: Çeşitli maddelerden veya çeşitli malzemeler üzerine yapılmış dağ keçisi tasviri, Göktürk kağan damgasının gelişimini gösteriyor (Emel Esin'den). (Tagar devrinden 8. yüzyıla kadar.)

gibi meyvaları yiyerek ölümsüz oluyorlardı. Burada söz konusu olan hayvanlardan birisi olan dağ keçisi de Sıgun Otı'ndan yiyerek "ölümsüzlük sembolü" haline geliyordu.³²

Dağların kutsal sayılması konusundaki tasavvurlar Türklerde ve Çinlilerde çok yaygındı. Teleüt, Töles ve Abakan Türkleri bazı dağları koruyucu ruh ve ata sayarlardı.³³ Türk kavimleri

Göktanrı'ya kurban sunulan ayinleri çoğu kez dağlarda yapıyorlardı.³⁴ Bu şekildeki tasavvurlara Asya'nın başka kültürlerinde ve dünyanın başka çevrelerinde de rastlanmaktadır.³⁵

Dağ keçisinin koyundan farklı bir yönü de onun eski av kültürleriyle alakasının bulunmasıdır. Bu konuyla ilgili olarak şaman davulunun geyik veya dağ keçisi derisinden yapılması eski

bir avcı kültürünün işareti olarak görülmüştür.³⁶

Koç bazı araştırmacılara göre, İslamiyetten sonra olduğu gibi güçlüğün ve hakimiyetin sembolüdür. Yer'e kurban edilmesinin de bolluk ve bereket kavramlarıyla ilgisinin olması lazımdır. Bu nedenle bu hayvanlar bolluk ve bereket sembolü olarak ele alınabilir.³⁷ Bugünkü Azerbaycan Türklerinde de koyunun bereket ve devlet sembolü olduğu ileri sürülmektedir.³⁸

Koyun İslamiyetten önce ve sonra on iki hayvanlı Türk takviminin yıl sembollerinden birisidir.

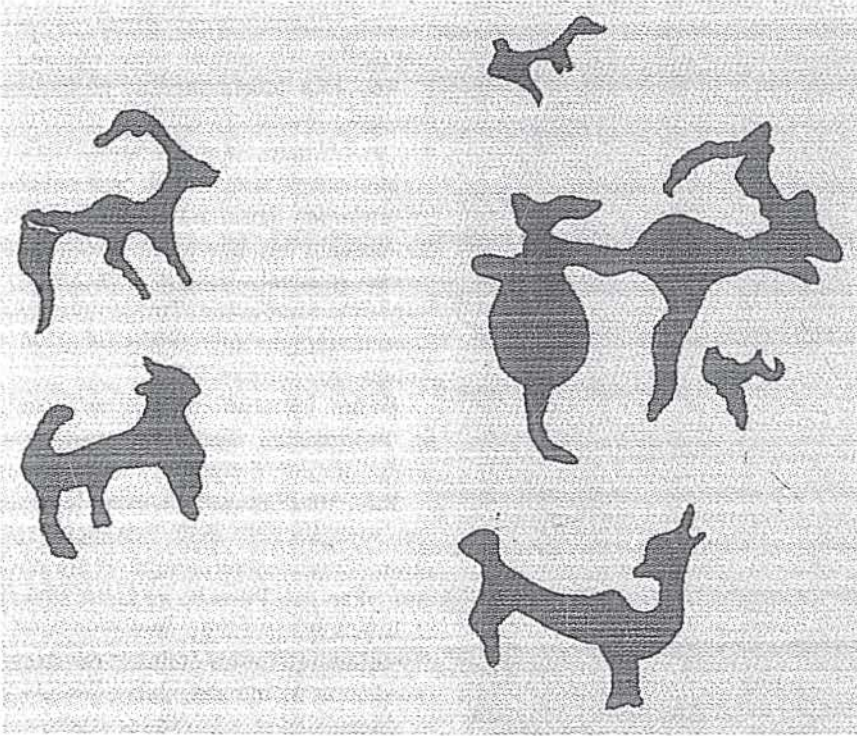
Eski Hind tasavvurlarında da koyun veya keçi ile ilgili bazı motifler vardır. Evrenin yaratılışından sonra ortaya çıkan ilah Purusha ve karısı sığır, at, keçi, koyun ve diğer bazı canlıların dişi-erkek çiftlerini temsil ederler. Daksha'nın ölümünden dolayı pişmanlık duyan şiva onu hayata geri getirir. Ancak Daksha'nın başı bulunamadığı için, başının yerine bir keçinin başı oturtulur.³⁹

Eski bazı tasavvurlar Lalita Vistara'da da görülür. Burada çeşitli yaratıkların olağan doğumlarından bahsedilmektedir. Örneğin kahverengi koyunun bir kuzu doğurduğunu burada okuyoruz. Hayvanların doğumuyla alakalı örnekler, Mahamaya'nın çocuklarının doğuşuyla ilişkili olarak veriliyor.⁴⁰

Muhtemelen Budist devirde, Çin'de koyun veya dağ keçisi münzeviliğin sembolü, kuzu ise annesinin sütünü emerken hürmetkar bir şekilde diz çöktüğü için evladın annesine olan hürmetinin simgesi olarak görülmüştür.⁴¹

Uygurca yazılmış Altun Yaruk'ta öküz, koyun gibi hayvanları öldürmenin (kesip yemenin) iyi karşılanmadığını görüyoruz. Küü Tav adlı bir bey ile ilgili olan hikâyede, bu hayvanların bir başka hayatta insan olarak dünyaya gelmelerini engelleyeceği için yenilmelerinin hoş karşılanmadığını anlıyoruz.⁴²

Anlaşılabileceği gibi koyun veya keçi bazı mitolojik tasavvurlarda ilahlarla ilgili bir sembolizme sahiptir. Bezeklikteki (Murtuk) Uygur tapınaklarından birinde yer alan bir freskodan ayrıntı-

Çizim 4a: Baykal Gölü civarından M.Ö. ki devirlere ait kaya resminde bir av sahnesinde yer alan dağ keçileri görülüyor.

da, bir ilah tasvirinin vücut hâlesinde bir kuzu figürünün yer alması bu açıdan ilgi çekicidir. Bu belki de bir kuzu-tanrıdır (çiz. 5).⁴³

Koyun İslâmiyetten sonra sükunet, huzur ve barışın sembolü olarak görülmüştür. Firdevsi'nin Şehname'sinde "Cihana hakim olan Sultan Mahmud'un, bu büyük padişahın adaleti sayesinde kurtla koyun bir yerden su içmekte..." şeklinde yer alan ifadeler bunu ispatlamaktadır.⁴⁴

İslâmiyetten sonra koyunun yıl sembolü olduğuna ilişkin tasavvurlar devam etmiştir. Eski kaynaklarda, bu yılda bolluk ve bereket olacağı, yağışların bol ve insanların iyiliğe meyilli olacağı belirtilmektedir.⁴⁵

Hayvan yılıyla ilgili bu söylenenler, koyunun İslâmiyetten sonra bolluk ve bereketin sembolü olarak sayıldığını da gösterir. Nitekim Dede Korkut hikâyelerinde rüyada koyunun görülmesi bereket ve bolluk işareti sayılmıştır.⁴⁶ Anadolu Türkmenlerinin koyunlarına vurdukları işaretler, bazen nazar ve kötülükten korunma veya bolluk ve bereketi sağlama amaçlarıyla da yapılabiliyordu.⁴⁷ K. Demiri,

Allah'ın koyuna bereket verdiğini, çünkü senede bir defa doğurduğu ve çok fazla tüketildiği halde yeryüzünün koyunla dolu olduğunu söyler.⁴⁸

Dede Korkut destanlarında Ak-Koyun'un Gök unsuruna işaret etmesinin izleri görülmektedir. Bu destanlarda Ak-Koyun makbul sayılmış, iyinin karşısındaki zıt prensibin karşılığı olan Kara-Koyun da makbul sayılmamıştır. Dede Korkut kitabındaki bir hikâyede oğlu olana Ak-Koyun yahnisi getirdiği halde, oğlu-kızı olmayana Kara-Koyun

yahnisinin getirilişi,⁴⁹ bu sembolizme işaret etmektedir.

Koç İslâmiyetten sonra, güç, kuvvet ve yiğitliğin bir sembolüdür. Pir Sultan Abdal'da koçun döğüşme gücü, Hz. Ali'nin vergisi sayılır. Mudurnu'da derlenmiş bir söylentiye göre çoban gece uyuduğu zaman sürüyü tehlikelerden koçlar korur.⁵⁰ Demiri'ye göre iki koçun döğüştüğünün görülmesi iki devletin birbirleriyle savaşacaklarına işarettir.⁵¹ Bu husus koçun hem güç sembolü olduğunu hem gelecek hakkında bazı işaretlerin çıkarılmasında kullanıldığını göstermektedir.

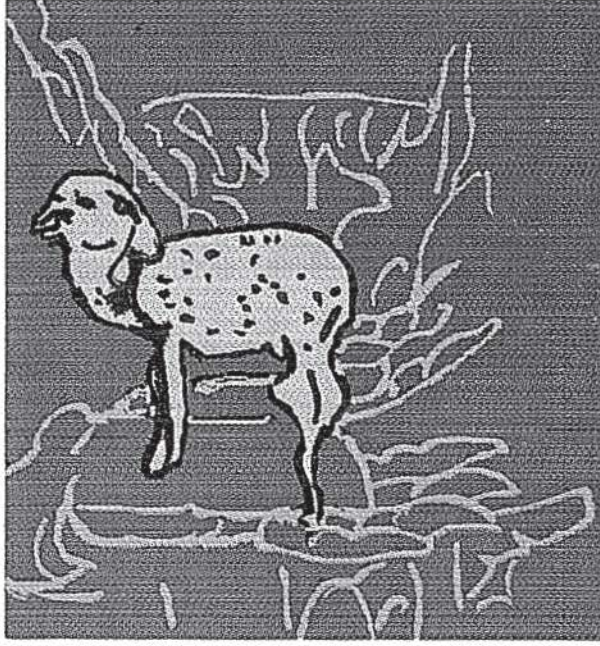
Bu arada Dede Korkut kitabında gebe kadının düşünde koyun görmesinin çocuğunun uslu olacağına işaret etmesi,⁵² başka bir sembolik anlam çıkarmamıza sebep oluyor. Zira buradan koyunun sakin, uysal tabiatlı bir hayvan olduğu neticesi çıkıyor.

Koç İslâmiyette veya İslâm tasavvurlarında kurban ve ölüm remzidir. Koç Hz. İsmail'in kurban olarak adanışının ve onun yerini alışının sembolüdür. Demiri'nin naklettiği düşünceye göre, Koçun Hz. İsmail'e feda olmasının hikmeti, ahiret gününde ölümün koç suretinde görünerek, cennet ehline feda olmasıdır. Görüldüğü gibi Demiri koçun ölümün sembolü olduğuna işaret ediyor. Demiri'nin naklettiği ve Buhari'den rivayet edildiğini söylediği bir hadis de bu hususa işaret ediyor: "cennetlikler cennete, cehennemlikler de cehenneme girdikleri zaman, bir beyaz koç suretinde ölüm ortaya getirilir. Cennet ile cehenne-

Çizim 4b: Kem Bölgesi'nde Sultık denilen yerdeki Bengü Kaya abidesinde iki avcının sıkıştırdıkları dağ koyunu (veya keçisi)'nu avlamaları. Avın büyük çizilmesi ve benekli olarak gösterilmesi onun kutsallığını ve avın bereketini simgeliyor.

Çizim 5:
Doğu Türkistan
Bezekli'ye bir
tapınakta bulunan
bir ilah figürünün
halesi içinde
bulunan bir kuzu
tasviri. Bu kuzu
muhtemelen bir
budist ilahı veya
ilah
Avalokitesvara'yı
temsil ediyor
olmalıdır. 9. - 10.
yüzyıl, Uygur devri.

min arasında durdurulur. Sonra kesilir ve denilir ki: *Ey cennet ehli, cennette ebedisiniz. Artık ölmek yoktur. Ve ey cehennemlikler! siz de ebedisiniz, sizin için de ölüm yoktur.*" Yine rivayete göre Hz. Azrail, Hz. Adem'e bir beyaz koç suretinde gelmişti. Demiri'ye göre Hz. İsmail kendi yerine koçun kurban edilmesiyle mutlu olduğu gibi, cennet ehli de koç suretinde olan ölümün kesilmesiyle mutlu olacaklardır.⁵³

Minyatürlerde bu konu çok sık olarak tasvir edilmiştir. Ele aldığımız üç örnekte, bu kurban sahnesinin temel özelliklerinin yer aldığı görülmektedir. Esas itibarıyla Hz. İbrahim'in Allah'a adağını yerine getirmek için oğlunu kurban etmeye hazırlanışı ve bu sırada Allah'ın onun adağını kabul ederek, çocuğun yerine melek vasıtasıyla bir koçu göndermesi tasvir edilmiştir. Minyatürlerde tam bu dramatik an canlandırılmıştır: Hz. İbrahim, sırtüstü uzanmış, ya da diz üstü oturmuş. Hz. İsmail'i elindeki bıçakla tam kurban edecekken, melek elinde beyaz, benekli veya başka renkte bir koçla gökyüzünden iniyorken veya yere inmiş olarak tasvir edilmiştir. Melekler elbise, kanatlar ve taç bakımından Uygur ikonografisine bağlanmaktadır.⁵⁴ (çiz. 6-7. R. 1)

Türkler İslâmiyetten sonra hristi-

yan topluluklarla (Bizans) sürekli ilişki içerisinde oldular. Ancak koç, koyun, keçi sembolizmi bakımından bir etkilenenin olduğu pek söylenemez. Çünkü bu hayvanların sembolizmi tamamıyla hristiyanlığa ait unsurları açıklamak için kullanılmıştır. Koç, koyun ve kuzu daha ziyade Hz. İsa'nın kendisiyle ilgili semboller olarak görülmüştür. Keçi ise erken hristiyan sanatında son yargıdaki mahkûmiyetin sembolü olmuştur.⁵⁵

Minyatürlerde koç figürlerinin,

burç sembolü olarak ele alındığını da görüyoruz. Meselâ erken Fatımi devrinden bir minyatür ile, Kazvini'nin Acaib-ül Mahlukat adlı eserinden bir minyatürde koç figürü burç sembolü olarak ele alınmıştır. Bu minyatürlerde koçlar bazen yalın ve basit bir şekilde, bazan ise oldukça süslü olarak tasvir edilmiştir. Koyunların tasvirindeki farklar, çeşitli devirlerin üslup farklılıklarından doğmaktadır.⁵⁶ (R. 2-3)

Koç, koyun ve keçi figürleri minyatürlerde çeşitli konularla alakalı şekilde, alegorik bir sembol olarak kullanılmıştır. Örneğin onun sonraki hayvan neslinin üremesini sağlayacak hayvan çiftlerinden biri olarak (koç, koyun) Nuh'un gemisini gösteren minyatürlerde veya koç, koyun ve keçilere saldırmak isteyen kurtu durduran bir şeyhin tasvir edildiği, başka bir minyatürde bu manada bir sembol olarak ele alındığına şahid oluyoruz (R. 4-5).

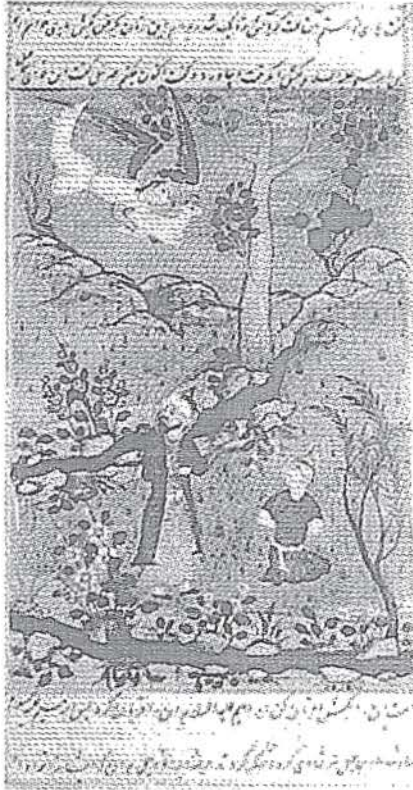
Bazı aşk hikâyelerine işaret eden minyatürlerde ise, yırtıcı olan veya olmayan hayvanlarla beraber dağ keçisi veya koyunun sevginin gücünü ve barışı temsil edici bir sembol olarak kullanıldığını görüyoruz (R. 6).

Konumuzu teşkil eden bu hayvanlar minyatürlerde nadiren hiç bir sembolik manaya yer verilmeksizin de tasvir edilmişlerdir (R. 7).⁵⁷

Çizim 6: Cami'nin "Yusuf ve Züleyha" adlı eserinde bulunan minyatürde (India Office Library, Vr. 9b, M.1599 tarihli) Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etmek istediği an görülüyor.

Çizim 7: Fatih Albümü (Nr. 119a, Topkapı Sarayı Müzesi Küt. Env. H.2153, 14. yüzyıl) minyatüründe Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i Allah'a verdiği söz üzerine kurban etmek üzere olduğu an gösteriliyor.

Resim 1: Kısas al-Anbiya'dan minyatür. Berlin, Preussische Staats Bibliothek M. 1577 tarihli. Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etme hazırlığı içerisinde. Peygamberin sözünde durması üzerine Allah tarafından gönderilen melek elinde bir koç ile yeryüzüne iniyor.

DİPNOTLARI

1- Namio Egami, "The K'uai-t'i, The Tao-yu, and the Tan Hsi, The Strange Domestic Animals of the Hsiungnu" Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko No. 13, Tokyo 1951, s. 37.

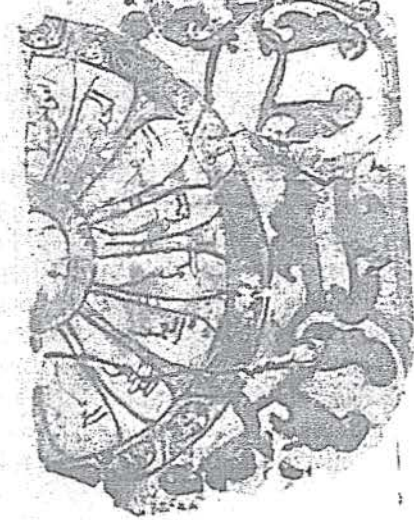

Resim 2: Erken Fatımi devrine ait bir minyatürde burçlar tekerleği ve sol tarafta muhtemelen koç burcuna işaret eden bir koç tasviri görülüyor.

- 2- Şinasi Tekin, "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (Ötüken) ve Şehir (Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlihi", A. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 3, Erzurum 1975, s. 42.
- 3- S. D. Maynagaşer, "Beltir'lerde Tanrıya (Göke) Kurban Merasimi", (Çev. Abdülkadir İnan), Çığır, C. V, S. 52, (Temmuz 1937), Ankara 1937, s. 12-15.
- 4- Emel Esin, Türk Kosmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar), İst. 1979, s. 51.
- 5- James George Frazer, The Golden Bough a Study in Magic and Religion Spirits of the Corn and of the Wild, Böl. V, C. I, London 1936, s. 313-314.
- 6- Mireli Seyidof, "Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında", (Aktaran Y. Akpınar), Kardeş Edebiyatlar, S. 4, (1982), Erzurum 1982, s. 37.
- 7- Emel Esin, Türk Kosmolojisi, s. 39.
- 8- Emel Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İst. 1978, s. 14, 73.
- 9- İsmet Çetin, "Gök-Türk Kitabelerinde İsim-

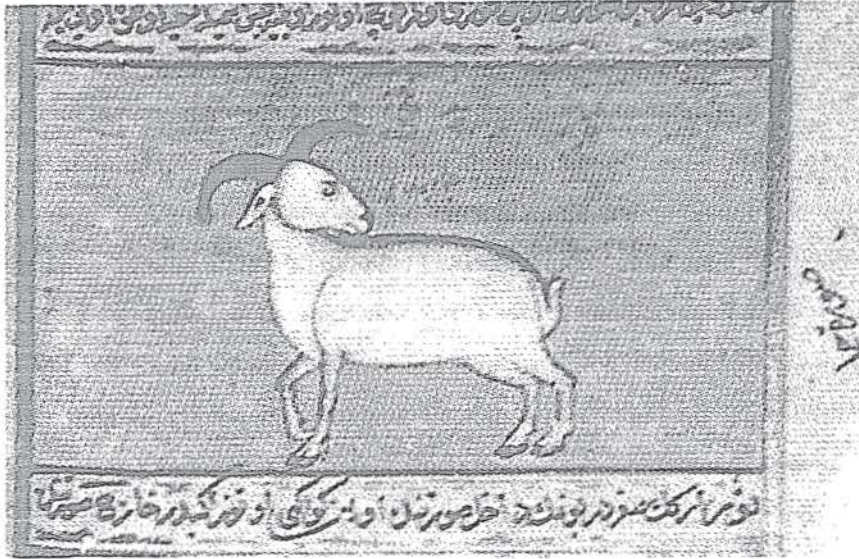
leri Geçen Hayvanlar", Türk Folklor Araştırmaları, S. 1, 1986, s. 125.

- 10- Şinasi Tekin, "a.g.m.", s. 42.
- 11- Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Ankara 1972, s. 101, 104, 105, 179.
- 12- Emel Esin, İslamiyetten Önceki, s. 14.
- 13- Saadettin Buluç, Şaman, Şamanizm", İslam Ansiklopedisi, C. XI, İstanbul 1979, s. 330.
- 14- Sergei I. Rudenko, Frozen Tombs of Siberia the Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen, (Çev. M. W. Thompson), London 1970, s. 230-231.
- 15- Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, İst. 1970, s. 6.
- 16- Huang Chi-Huei, T'ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri, (İ. Ü. Edebiyat Fak. Tarih Böl. yayımlanmamış Doktora tezi, İst. 1971, s. 13.
- 17- Resim için bkz. Fazıla Suleimanova, Ni-

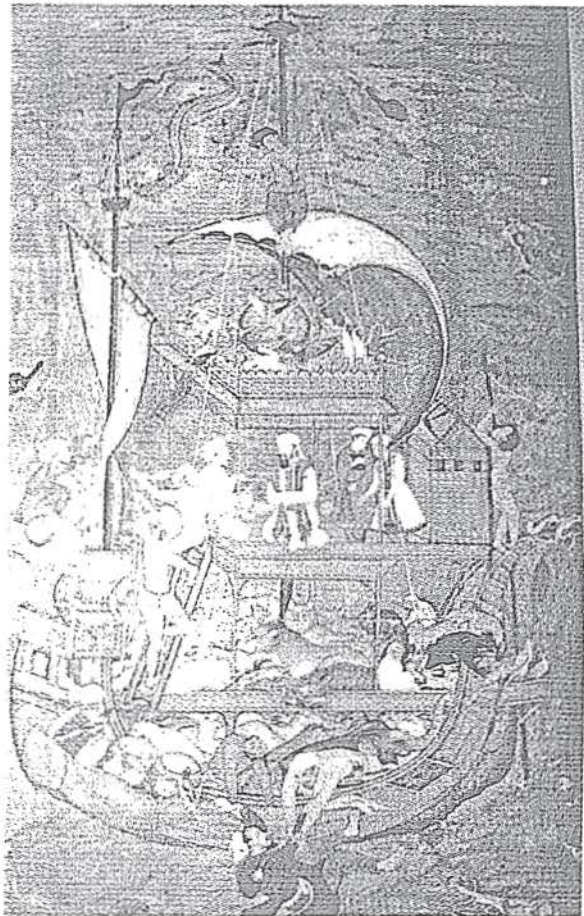

zomii "Hams"sıya İçlangan Rasmlar-Miniyatürü K "Hams"e Nizami-Miniatures Illuminations of Nisami's "Hamsah", Taşkent 1985, R. 129.

- 18- Emel Esin, "Fârâbi'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. VI, S 3-4, 1976, s. 87; Tuncer Gülensoy, Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları, İst. 1989, s. 15, 26.
- 19- Emel Esin, İslamiyetten Önceki, lev. XXXIX.
- 20- Emel Esin, "Eurasia Göçebelerinin Sanatının ve İslamiyetten Evvelki Türkistan Sanatının Türk Plastik ve Tersimi Sanatları Üzerindeki Tesirleri", I. Türk Sanatları Kongresi Tebliğleri, Ankara 1962, s. 165.
- 21- Emel Esin, Türk Kosmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar), İstanbul, 1979, s. 125-158.
- 22- Abdulhaluk M. Çay, Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri-Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenekler, C. I, Ankara 1990, s. 157-173.

Resim 3: Acaib-al Mahlukat (Vr. 30b. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, env. A. 3632 13-14. yüzyıl)'tan minyatürde koç burcunu temsil eden koç figürü.

Resim 4: Sultan Akbar devrinde, Hindistan'da yapılmış bir minyatürde Hz. Nuh'un gemisi görülüyor.

- 23- Ebülğazi Bahadır Han, (Şecerei Terakime) Türklerin Soy Kütüğü, (Haz. M. Ergin), İstanbul (Tarihsiz), s. 46-47.
24- Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanları), C. 1, Ankara 1971, s. 42, 135.

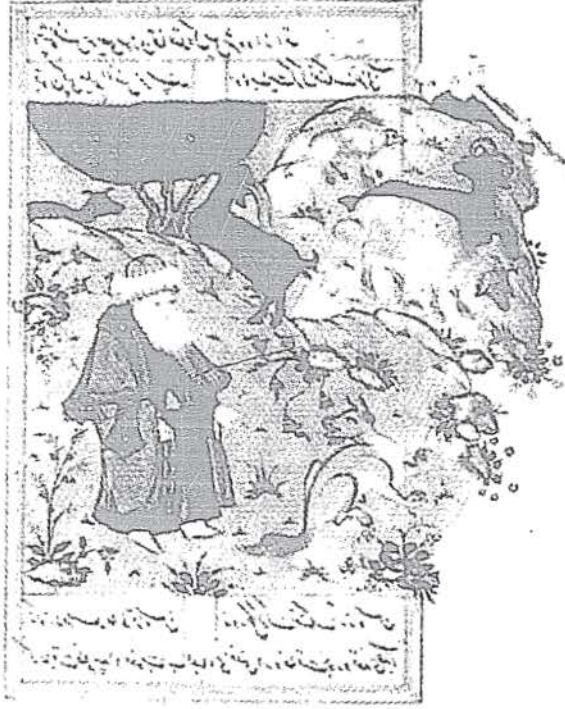
- 25- Emel Esin, Türk Kosmolojisi ..., s. 127.
26- C. A. S. Williams, Encyclopedia of Chinese Symbolism and Art Motives, New York 1960, s. 352.
27- Resim için bkz. A. P. Okladnikov-V. A. Zaporockay, Petroglifi Zabaykaliya, I, Le-

ningrad 1969, s. 8, lev. 5.

- 28- Mireli Seyidof, "Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında", (Akt. Y. Akpınar), III, Kardeş Edebiyatlar, S. 4, Erzurum 1982, s. 35-38.
29- Bk. Josef Strzygowski, "Türkler ve Şimali Asya Sanatının Buzul Devrindeki Menşei", Ülkü, C. IX, S. 49, Mart 1937, s. 11-25.
30- Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi ..., s. 56-57.
31- Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi..., s. 47; Aynı hususlar şu eserde de zikredilmiştir. A. M. Çay, Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri-Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenekler, C. 1, Ankara 1990, s. 67-68.
32- Emel Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İst. 1978, s. 22.
33- Abdülkadir İnan, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", Makaleler ve İncelemeler, C. 2, Ankara 1991, s. 253-259.
34- Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ank. 1972, s. 48.
35- Emel Esin, "Altun-Yış (The Golden Mountain) The Mountain with Metallic Elemental Appurtenance in Turkish Culture and Art of the Kök-Türk Period" Journal of Turkish studies- Türklük Bilgisi Araştırmaları C. 4, 1980, s. 33-47; Jean Pierre Viret, "China's Five Holy Mountains", Swissair Gazette, S. 12, 1988, s. 16-18.
36- Saadettin Bulut, "Şaman, Şamanizm", İslam Ansiklopedisi, C. XI, İst. 1979, s. 316.
37- İsmet Çetin, "Gök-Türk Kitabelerinde İsimleri Geçen Hayvanlar", Türk Folklor Araştırmaları, S. 1, 1986, s. 124, 127.
38- A. M. Çay, Türk Milli Kültüründe ..., s. 183.
39- Veronica Ions, Indian Mythology, London (?), 1986, s. 31, 45.
40- Arthur Waley, A Catalogue of Paintings Recovered from Tun-Huang by Sır Aurel Stein, London 1931, s. 123.
41- C. A. S. Williams, Encyclopedia of Chinese Symbolism and Art Motives, New York, 1960, s. 352.
42- Saadet Ş. Çağalay, Altun Paruk'tan İki Parça, Ankara, 1945, s. 31-33.
43- A. Von Le Coq, Bilderatlas Zur Kunst und K'ulturgeschichte Mittel-Asiens, Berlin 1925, s. 93, fig. 202.
44- Firdevsi, Şehname, (Çev. Necati Lugal-Düz. Kenan Akyüz), C. 1, İstanbul 1945, s. 21.
45- Osman Turan, On İki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul 1941, s. 94.
46- O. Şaik Gökyay (Haz.), Dedem Korkudun Kitabı, İst. 1973, s. CDXXII.
47- Muhtar Kutlu, Şavaklı Türkmenlerinde Göçer Hayvan-Hayvancılık, Ankara 1987, s. 108.
48- Kemaleddin Demiri, Hayat'ul Hayvan, (Haz. S. Çağlayan), İst. 1973, s. 220.
49- O. Şaik Gökyay a.g.e., s. CDXXI.
50- Pertev Naili Boratav, 100 Soruda Türk Folkloru, İst. 1973, s. 73.
51- K. Demiri, a.g.e. s. 233.
52- O. Şaik Gökyay, a.g.e., s. CDXXII.
53- K. Demiri, a.g.e., s. 228-233.
54- Çiz. 5 için bkz. not. 41; Thomas W. Arnold, Painting in Islam a Study of the Place of

Resim 5:
Humayunnâme
minyatürü. (Topkapı
Sarayı Müzesi, Env.
R.843, Vr. 3519,
Osmanlı Devri).
Keçilere saldırmaya
hazırlanan kurdu bir
şeyhin durdurması.

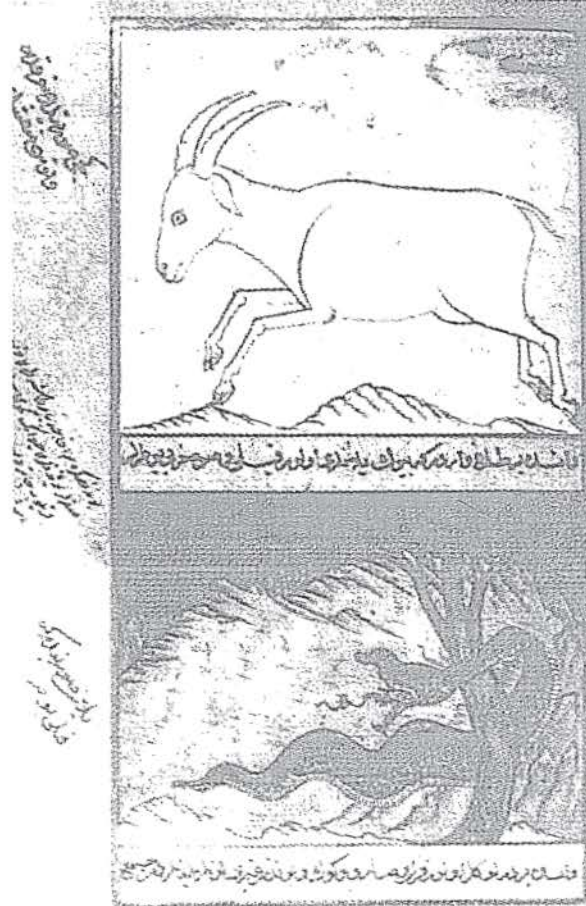

Pictorial Art in Muslim Culture, New York, 1965, R. XXXI (Çiz. 6); M. Ş. İpşiroğlu, Malerei Der Mongolen, München 1965, R. 25 (Çiz. 7).

- 55- G. Ferguson, Signs and Symbols in Christian Art, London-Oxford-New York, 1976, s. 19-24; Arnold Whittick, Symbols Signs and their Meaning, London 1960, s. 203, 262.
- 56- B. W. Robinson-E. J. Grube-Meredith Owens-R. W. Skelton, Islamic Painting and the Arts of the Book, London 1976, s. 51-52, Renksiz lev. 7, sol I 21 a, sağ. I. 21 b.; Ayla Tuncer, Acaib-ül Mahlukat Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi A. 3632 No.lu Türkçe El Yazması, İ. Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Böl. Yayınlanmamış lisans tezi, İst. 1980, R. 27. (R. 3). ▲
- 57- Stuart Cary Welch, Imperial Mughal Painting Chatto and Windus, London 1978, lev. 9 (R. 4); Ayla Tuncer, Acaib-ül Mahlukat Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi A. 3632 No.lu Türkçe El Yazması, İ. Ü. Edebiyat Fak. Sanat Tar. Böl. yayınlanmamış lisans tezi, İst. 1980, R. 70 (R.7); Z. J. Kirizman, Humayunnâme (Kelile ve Dimne), İ. Ü. Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Böl. yayınlanmamış lisans tezi, İstanbul 1974, R. 67 (R. 5).

Resim 6: 15 veya 16. yüzyıla tarihlene bu minyatürde (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Env. 1991, vr.141 b.) Mecnun'un dostluk kurduğu hayvanlar arasında dağ keçileri de görülüyor.

Resim 7:
Acaib-ül
Mahlukat isimli
yazmadan
alınan
minyatürde
(Topkapı Sarayı
Müzesi, env. A.
3632, Vr. 100a,
13-14. yüzyıl)
keçi tasviri.